

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԱԼԻՃԱՆԵԱՆ ՄԻ ՆՈՐ ԳԻՏԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂ

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Նամականի. երեք հատորով. հատոր առաջին (1840-1870), հատոր երկրորդ (1871-1889), հատոր երրորդ (1890-1901), աշխատասիրութեամբ՝ Հ. Վահան Մ. Վարդապետ Օհանեանի, խմբագիր՝ Վարդան Դերիկեան, Մխիթարեան հրատարակչատուն, հտ. Ա., Երեւան, 2020, ժՁ.¹, 782 էջ, հտ. Բ., Երեւան, 2021, 800 էջ, հտ. Գ., Երեւան, 2021, 532 էջ

Մեծադիր երեք հատոր, 2130 էջ ընդհանուր ծաւալով, որ պարունակում է 1840-1901 թթ. ընթացքում Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշանի գրած 2275 նամակ՝ բնագրագիտական եւ աղբիւրագիտական խնամքոտ մշակումով եւ ծանօթագրութիւններով: Սա արդիւնաշատ վարդապետի գիտական եւ գրական մեծարժէք մի նոր կոթող է, որ նաեւ ունի նրա մեծ վաստակի հետ կապուած շատ հարցերի պատասխանները, այսինքն՝ բացայայտում է նրա բազմանուն եւ բազմատեսակ գործերի յղացքի եւ իրագործման քայլերն ու ընթացքը: Այսուհետեւ Ալիշանի գործերի լայնածաւալ ասպարէզներին վերաբերող գիտական շատ հարցերի պատասխանները որոնելու եւ գտնելու ենք այս հատորների մէջ: Այս եռահատորն արդիւնքն է Վահան ծայրագոյն վարդապետ Օհանեանի տարիներ տեւած հսկայական, տքնաջան աշխատանքի, ուստի եւ, բնականաբար, սա դասական հայագիտութեան գանձարան մուծած նրա մնայուն վաստակ-աւանդն է:

Ամենայն բարեխղճութեամբ² եւ մանրամասն թուարկելով իրենից առաջ արուած աշխատանքը՝ Ալիշանի նամակների այլոց (Սուրէն Շտիկեան, Պիոն Յակոբեան, Կիրեղ Վրդ. Քիպարեան, Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Մարտիրոս Մինասեան) հրատարակութիւնները (հտ. Ա., էջ Ե.), աշխատասիրողն ամփոփել է. «Ալիշանի մինչև այժմ տպագրուած նամակներու ընդհանուր թիւը չի գերազանցեր

1 Առաջաբանի էջահամարները, հակառակ Մխիթարեան ասանդոյթի, լատինատառ են՝ I-XVI. սրանք յիշատակում են հայերէն համարժէքներով՝ Ա-ժՁ.: Եւ ընդհանրապէս՝ նախընտրաբար շարադրանքիս մէջ, այս հրատարակութիւնը յղում ենք հատորահամար եւ էջահամար ձեւով:

2 Մեքօրեայ գրերի բազմավրիպակութեան ընդհանուր անմխիթար հէնքի վրայ, այս հսկայածաւալ հրատարակութիւնը համարեա անվրիպակ է, որ աշխատասիրողի խնամքոտ աշխատանքի վկայութիւնն է:

250-ը: Ալիշանի նամականիի ներկայ եռահատոր հրատարակութիւնը ընդհանուր հաշուարկով կ'ընդգրկէ 2278 նամակ, գրուած (1840-1901) տարիներուն» (հտ. Ա., էջ 2.):

Եռահատորի մէջ նամակների բաշխման համարային պատկերը հետեւեալն է. հտ. Ա. նամակք 2^ր 1-708 (էջ 1-666), հտ. Բ. 2^ր 710-1675 (էջ 5-681), հտ. Գ. 2^ր 1566-2166 (էջ 5-345). եւ 14 միաւոր կաղապարային-յանձնարարելի «Տապանագիրներ» (էջ 345-350). երեք հատորում՝ 708 + 966 + 601 = 2275 միաւոր նամակ (աշխատասիրողի նշած 2278ից երեքով պակաս³): Այսպիսով, նախկինում հրատարակուած 250 նամակ համեմատուել են իրենց հիմք-բնագրերի հետ եւ ի նորոյ տպուել անհրաժեշտ սրբագրութիւններով. իսկ 2025 միաւոր հրատարակուել են առաջին անգամ. յիրաւի՝ հսկայական աշխատանք, որ արժանի է մի՛ միայն շնորհակալութեան:

Ալիշանի նամակների մեծ մասը գտնուում է Ս. Ղազարի դիւանում (այսպիսիների սկզբում աստղանիշներ են դրուած). պատճառն այն է, որ տարբեր տեղերում գտնուած իր միաբան եղբայրներին ուղղուած նամակներն ի վերջոյ վերադարձուել են Վենետիկի մայրավանք: Ապա՝ «Բացի Ս. Ղազարի հաւաքածոյէն, Ալիշանէն նամակներ կը պահուին Վիեննայի Մխիթարեան դիւանի, Մաշտոցեան Մատենադարանի, Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի, Սանկտ Պետերբուրկի՝ Ռուսաստանի Ազգային գրադարանի, [Արեւելեան ձեռագրերի ինստիտուտի], Վենետիկի Biblioteca Marciana-ի գրատան, Պոստոնի Դաշնակցութեան արխիւի, R. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze-ի, Archivio Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti-ի (Venezia), Bibliothèque Nationale de France-ի, Bibliothèque de l'Institut de France-ի, Paris, Biblioteca dell'Accademia Naz. dei Lincei e Corsiniana-ի, [Միլանի] Veneranda Biblioteca Ambrosiana-ի եւ նախկին հորհրդային Միութեան գիտութիւններու ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրկի (Լենինկրատ) եւ ԽՍՀՄ Գիտութիւններու ակադեմիային առընթեր Ասիոյ ժողովուրդներու ինստիտուտի Սանկտ Պետերբուրկի (Լենինկրատ) հաւաքածոններուն մէջ» (հտ. Ա., էջ 2-է.), նաեւ՝ առանձին անհատների մօտ⁴:

Համարեա բոլոր այս տեղերից Հ. Վահան ծ. վ. Օհանեանը մեծ ջանքերի եւ

³ Առաջին եւ երկրորդ հատորների միջեւ վրիպմամբ մոռացուած է 709րդ համարը, երրորդ հատորում կրկնուած են նախորդում արդէն առկայ 109 համարներ (1675-1566). հսկայածաւալ գործի առաջին հատորը գրելիս երեք թուի սխալն անմեղադրելի է:

⁴ Համեմատաբար փոքր առաջաբանում աշխատասիրողը բաւական մանրամասն ներկայացրել է հրատարակուած նամակների արժանիքները, ուստի նկատի ունենալով գրքի բաւական փոքր՝ ընդամէնը 300 օրինակ տպաքանակ ունենալը, նամականիի գիտական-գրական արժէքները ներկայ շարադրանքի ընթերցողին ներկայացնում ենք նոյն առաջաբանից մի փոքր ակնթիւն յանախա փաղուսներ անելով:

անհուն համբերութեան գնով ստացել է նամակների պատճէնները եւ գիտական լաւագոյն մշակումով իրագործել շատ արժէքաւոր այս հրատարակութիւնը: Ցաւալի է, որ իր հասցէատէրերից՝ «գիմացիներէն ստացած նամակները Ալիշան դժբախտաբար չէ պահած» (էջ Է.), այլապէս կարելի էր յուսալ շատ ցանկալի՝ նամակ-պատասխան կարգով կամ ստացած նամակների առանձին հրատարակութիւն:

Ալիշանի հասցէատէրերը թէ՛ հայեր են եւ թէ՛ այլազգիներ՝ իր ժամանակի մտաւորական-հայագէտներ, որոնց մի մասի անունները թուարկուած են նամականիի Ա. հատորի սկզբում (հտ. Ա., էջ Ե., է.), իսկ բոլորինը՝ վերջին հատորի «Անձնանուններու ցանկ»ում (հտ. Գ., էջ 445-508). միայն թէ նախընտրելի էր հասցէատէրերի անուններն այստեղ որեւէ ձեւով, ասենք՝ աստղանիշերով, գատորոշել նամակներում յիշատակուած անուններից: Միաժամանակ, գուցէ համակարգչային եղանակով դասաւորած լինելու պատճառով, այս ցանկում թուարկուած են նախ լատինատառ անունները (էջ 445-455), ապա՝ հայատառները (էջ 455-508), մինչդեռ նկատի ունենալով գրքի հայերէն լինելը, ճիշտը հակառակ կարգն էր՝ նախ հայատառ անունները, ապա՝ լատինատառները⁵: Իսկ «Տեղանուններու ցանկ»ում (հտ. Գ., էջ 508-527) անունները միայն հայատառ են:

Ընթերցողի համար կարեւոր-նկատառելի տեղեկութիւն է հետեւեալը. իր միաբանակիցներին «ուղղուած շատ մը նամակներու հասցէատէրերը անյայտ են: Կարելի է մտաւորապէս կռահել կամ ենթադրութիւններ ընել նամակի բովանդակութենէն կամ պարունակէն, առանց ստոյգ ըլլալու» (հտ. Ա., էջ Է.): Աշխատասիրողը ենթադրութիւններ անելուց խուսափել է, ուստի այստեսակ շատ դէպքերում ճշգրտումներ պէտք է անեն նամակներում շոշափուած խնդիրների հետազոտող ընթերցողները:

Ալիշանի նամակները, որոշ բացառութեամբ⁶, գիտական բովանդակութիւն եւ նոյնպիսի արժէք ունեն, այսինքն՝ արծարծում են «բանասիրական, պատմագիտական, դրամագիտական բազմաթիւ հարցեր, որոնք մեծ արժէք կը ներկա-

⁵ Ուրախալի է, որ անունները թուարկուած են ընդունուած դասական-ճիշտ ձեւով. միջնադարինը անուն-մականուն («Մովսէս Խորենացի»), նորերը՝ ազգանուն-անուն («Սեդրակեան (Սեդրաբեան) Արիստակէս Արեպիսկոպոս»):

⁶ Գիտական կարեւորութեան առումով սակաւարժէ նամակեր էլ կան, սակայն այդպիսիք էլ արժէքաւոր են հեղինակի աշխատանքների ընթացքը եւ կազմակերպման մանրամասները ներկայացնելու առումով (ասենք՝ իր «Սիսուան»ի մէջ դրուելիք նկարների կամ փառէզների պատրաստութեան պատուէր-հրահանգներ եւ նմանիք). «Ուրիշներ աւելի պարզ նկարագիր ունենալով կը քննարկեն ամէնօրեայ հարցեր, դպրոցական, վարչական, տնտեսական, միաբանական, կրօնական, ընտանեկան եւ այլն» (հտ. Ա., էջ Է.):

յացնեն հեղինակին գրական-լեզուա-ստեղծագործական դիմանկարը յստակօրէն պատկերացնելու առումով» (հտ. Ա., էջ է.): Այլ կերպ՝ նամակներն Ալիշանի գրական եւ գիտական երկերի անմիջական շարունակութիւն-մասերն են. ըստ այսմ աւելացնենք՝ նոյն նամակները նրա քննարկած խնդիրների հետազօտողների համար կարեւոր աղբիւրագիտական արժէք ունեն: Այսուհետեւ շատ դէպքերում ճշգրտուած են լինելու այն հիմքերը, որոնց վրայ կառուցուած են Ալիշանի շատ եզրայնագումներ, որոնց աղբիւրների յղումներ իր գործերի մէջ յաճախ չկան: Անձնապէս մեզ համար առաւել կարեւորն այն է, որ նամակների մէջ բացայայտուած են իր լայնակտաւ կամ փոքրածաւալ գործերում «յիշատակուած գիրքերը կամ օգտագործուած տեղեկութիւնները, ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնք գլխաւոր հիմքը կազմած են իր պրպտումներուն» (հտ. Ա., էջ Ը.): Առաւել թանկարժէք են բազմաթիւ նամակների մէջ առկայ՝ եւրոպական երկրներում եւ տարբեր այլ վայրերում եղած հայերէն ձեռագրերի մասին Ալիշանի հարցրած եւ յայտնած տեղեկութիւնները, որոնց համադիր քննութիւնն այս նամականիի շնորհիւ դառնում է ներկայիս մեր ձեռագրագիտութեան կարեւոր անելիքներից մէկը:

Շատ կարեւոր է նաեւ հետեւեալը. նամակների մէջ առկայ են մտքեր ու գաղափարներ, որոնք այնուհետեւ արտայայտուել-իրագործուել են իր երկերի մէջ, բաց առաւել կարեւորն այն է, որ կան նաեւ շատ ուշագրաւ ու հեռանկարային այնպիսի դիտարկումներ, որոնք մնացել են նամակների մէջ. այդպիսիք ապագայ հետազօտութիւնների մեկնակէտ-ուղենիշներ են, որոնց առաջնորդութեամբ մեր երիտասարդ մասնագէտները վստահաբար կարող են եւ անպայման պէտք է կարեւոր արդիւնքների յանգեն:

Յիշենք, որ սովորաբար հեղինակներն առաւել անկեղծ են լինում իրենց նամակներում, ապա հաստատենք, որ նոյնն առաւել ընդգծուած ձեւով վերաբերում է Ալիշանին. այսինքն՝ այս նամականիին բացայայտում է նրա հոգին, կեանքի ընթացքը, ապրած բերկրանքներն ու տառապանքները, որոնք մեր ժողովրդի 1840-1901 թուականների պատմութեան արտացոլքն են: Միով բանիւ՝ այս եռահատորը Աւետիգ Ալիշան վարդապետի էութիւնն է՝ բաց եւ յստակ, առանց քօղի կամ շղարշի:

Նամականիին շատ կարեւոր է նաեւ «Մխիթարեան միաբանութեան ժամանակագրութեան պատմութիւնը լաւագոյնս ուսումնասիրելու տեսանկիւնէն, մասնաւորապէս ծանօթանալու առաքելավայրերու մէջ կատարուած գործունէութեան մանրամասներուն եւ հոն պաշօնավարող միաբաններու անուններուն եւ թուականներուն կամ իրենց հետ շփում ունեցող անհատներու» (հտ. Ա., էջ է.):

Նամակների շփի կամ նրանց հաւասար արժէք ունեցող ենք համարում աշխատասիրողի առատ, տեղին եւ հմտալի ծանօթագրութիւնները, որոնք, ցաւօք,

տեղադրուած են ոչ թէ տողատակերին, այլ հատորների վերջերում, որը գրքի սահուն ընթերցումը դժուարացնող հանգամանք է: Ամէն տարուայ նամակներին վերաբերողները համարակալուած են 1ից սկսուող առանձին թուահամարներով, երբեմն շատ ընդարձակ են եւ լուսաբանում են տարաբնոյթ, բազմաթիւ հարցեր, որոնք վերաբերում են թէ՛ Ալիշանի գործերին եւ թէ՛ միաբանութեան ընդհանրական խնդիրներին: Այսպէս՝ հտ. Ա., էջ 666-782, հտ. Բ., էջ 681-799, հտ. Գ., էջ 350-406. ընդհանուր հաշուով զբաղեցնում են հատորաշարի 293 էջ (117+ 119+ 57): Այս մեծարժէք ծանօթագրութիւններից շատերը եւս ապագայ կարեւոր ուսումնասիրութիւնների մեկնակէտ են լինելու:

Միաբանութեան պատմութեան տեսակէտից շատ արժէքաւոր է «Ալիշանի նամականիին մէջ յիշուող բոլոր Մխիթարեան հայրերու անունները» (հտ. Ա., էջ Ը.) ընդգրկող եւ «Մխիթարեան միաբանութեան անդամներ» անուանուած ցանկը (հտ. Գ., էջ 407-431). առաջին անունն է «Ազոնց Ստեփանոս Գիւլէր (1739-1824)», վերջինը՝ «Քուշներեան Հ. Քերովբէ Վրդ. (1841-1891)»: Շատ արդար եւ իրաւացի է, որ խտիր չկայ՝ մարդիկ անդամ են եղել Վենետիկի թէ՛ Վիեննայի ճիւղի. Վիեննայի է, օրինակ՝ էջ 411. «Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վրդ. (1862-1917)», կամ ուրիշներ ինչ որ հանգամանքների թելադրանքով հեռացել են միաբանութիւնից, օրինակ՝ էջ 407-8. «Այվազովսքի (Այվազեան) Հ. Գաբրիէլ Վրդ. (1812-1880)», էջ 415. «Ձոհրապեան Հ. Յովհաննէս Վրդ., Կ. Պոլսեցի (1756-1829)», էջ 421. «Ճիզմէճեան-Գազէզեան Հ. Յարութիւն Վրդ. (աւազանի անունով Ստեփան Թէրզեան) (1845-1916)... Գրական անունով ծանօթ է որպէս Նորայր Բիւզանդացի». եւ այլն:

Այս ցանկի համառօտ կամ երբեմն որոշ չափով ընդարձակ կենսագրական ամփոփոյքները գուցէ ինչ որ չափով կան «Բազմավէպ»ի կամ «Հանդէս ասօրեայ»ի տարբեր տարիների տարբեր էջերում, բայց այստեղ ի մի բերուած 193 (եթէ ճիշտ ենք հաշուել) կենսագրականների փաստը մտածել է տալիս, որ արժէ կազմել Մխիթարեան միաբանների կենսամատենագիտական մի բառարան, ուր ընդգրկուած կլինեն գրական-գիտական հետք թողած բոլոր անհատները: Պէտք է վստահ լինենք, որ, բացի օգտակար տեղեկատու լինելուց, այդ բառարանը եւս գիտական նոր հետազոտութիւնների լաւ հիմք է լինելու:

Բանաստեղծ-բանասէր-պատմաբան Ալիշանի գրաբար, գրաբարախառն աշխարհաբար կամ զուտ աշխարհաբար նամակները, իրենց երբեմն ուշագրաւ՝ հեղինակի ստեղծած բառազանձով եւ արձակ խօսքի բանաստեղծականութեամբ հանդերձ, կարեւոր նիւթ ունեն նաեւ լեզուաբանական ու գրականագիտական հետազոտութիւնների համար (հմմտ. հտ. Ա., էջ Ը.):

Օգտակար է նաեւ նամակների մէջ հեղինակի գործածած «Ստար բառեր եւ արտայայտութիւններ» ցանկը (հտ. Գ., էջ 432-7), ուր գրուած են նախ լատինատառ՝ ֆրանսերէն եւ իտալերէն բառերը, ապա հայատառները՝ «թրքերէն» եւ

«Հայերէն հագուադէպ օգտագործուող բառեր»ը:

Հետեւում է «Պատկերներ» խորագրուած 19 նկար՝ Ալիշանի տարբեր տարիների դիմանկարներ, գիտական զանազան ընկերութիւնների անդամութեան վկայականների պատճէններ (հտ. Գ., էջ 438-444):

Մնացած մանրամասները, որոնց շանդրադարձանք, ընթերցողը կարող է կարդալ «Հ. Վահան Ծ. Վարդապետ Օհանեան, Վարդան Գեւրիկեան» ստորագրուած «Յառաջաբան»ում (հտ. Ա., էջ Թ.-ԺԶ.), որ ունի այսպիսի ենթավերնագրեր. «Կեանք ամփոփուած նամակներու մէջ», «Ալիշան եւ հայագիտութեան շարք մը հարցեր», «Տեղեկութիւններ պատմա-աշխարհագրական հատորներու մասին», «Կեանքի վերջին շրջանը»:

* * *

Այս հրատարակութիւնը մենք համարում ենք շարունակութիւն Մխիթարեանց Վենետիկի դիւանի նիւթերի հիման վրայ 1974-2000 թթ. ընթացքում «Հայագիտական մատենադարան «Բազմավէպ» շարքում Սահակ վ. Ճեմճեմեանի հրապարակած շատ արժէքաւոր հետեւեալ գրքերի⁷.

1. Հ. Ներսէս Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը դէպի Փոքր եւ Մեծ Հայք (1843-1853), 1974, 94 էջ.
2. Հ. Աեւոնդ Ալիշան տեսուչ Փարիզի Մուրատեան վարժարանի (1858-1861), 1980, 101 էջ.
3. Մխիթար Աբբահօր հրատարակչական առաքելութիւնը, 1980, 349 էջ.
4. Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ԺԸ. դարուն, 1981, 59 էջ.
5. Հ. Միքայէլ Չամչեան եւ իր Հայոց պատմութիւնը, 1983, 69 էջ.
6. Գէորգ դպիր Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) եւ Մխիթարեանները, 1984, 139 էջ.
7. Նոր նիւթեր Սարգիս արքեպս. Սարաֆեանի մասին, 1985, 90 էջ.
8. Յովհաննէս Պատկերահան (1695-1758), 1987, 61 էջ.
9. Յովհաննէս Պատկերահան, նամականի (1695-1758), 1988, 283 էջ.
10. Հայ տպագրութիւնը եւ Հոռոմ (ԺԷ. դար), 1989, 207 էջ⁸.
11. Նախիջեւանի հայոց վարժարանը եւ Հոռոմը, 2000, 270 էջ:

Առաւելը. գիտենք որ Մխիթարեան վանքերի դիւաններում կան գիտական կարեւորութիւն ունեցող բազմաթիւ փաստաթղթեր (շատերի արժէքը

⁷ Գրքերը թուարկել ենք տպագրութեան տարիների կարգով. չենք գրել տպագրավայրի նույնական՝ «Վենետիկ – Ս. Ղազար» անունը:

⁸ Շատ արժէքաւոր այս եւ յաջորդ գրքերը գրուած են առաւելապէս ըստ Վատիկանի Հաւատաստիւթի (Sancta Congregatio de Propaganda fide) դիւանի փաստաթղթերի: Առաջինի Զ. գլուխը (էջ 124-172) ունի նաեւ առանձին հրատարակութիւն՝ «Մարտիրոյ հայկական տպարանը (300 ամեակի առիթով) 1685-1985, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1986, 66 էջ»:

միջնադարեան գրական երկերից պակաս չէ), եւ քանի որ աշխատասիրողը նաեւ յուսադրող խոստում⁹ ունի, ուստի մենք էլ ունենք հետեւեալ շատ ջերմ ցանկութիւն-խնդրանքը՝ արժէ որ նա նաեւ շարունակի ու բազմահատոր մատենաշար դարձնի հետեւեալ արժէքաւոր գիրքը՝

«Հ. Ղեւոնդ Տայեան. Մխիթարեան (հրատ.), Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիոյ ի Ս. Ղազար, 1707-1773. Ի ծագմանէ ուխտիս մինչեւ ցբաժանումն Քրեստեան հարց, Վենետիկ, Մխիթ. տպ., 1930, 6 չհ., 352 էջ»:

* * *

Նամականիի բոլոր հատորների տիտղոսաթերթերի դարձերեսներին կարդում ենք նոյնական հետեւեալ տողերը՝

«Կը հրատարակուի ՀՀ կրթութեան, գիտութեան, մշակոյթի եւ սպորտի նախարարութեան աջակցութեամբ: Գիրքը հրատարակութեան է երաշխաւորել ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտի գիտական խորհուրդը... Գիրքը վաճառքի ենթակայ չէ», իսկ վերջին երեսներին՝ «Տպագրուել է «Ոսկան Երեւանցի տպագրատուն-հրատարակչութիւն»ում... տպաքանակը՝ 300 օրինակ»:

Արուած հսկայական աշխատանքի, առաւել եւս՝ ապագայում գրքի անպայման ենթադրելի լայն գործածութիւն ունենալու հեռանկարի համեմատ տպաքանակի 300 օրինակը վստահաբար խիստ անբաւարար է, ուստի եւ ցանկալի է, որ բոլոր հատորների համակարգչային տարբերակները համացանցում դրուեն ազատ, անվճար գործածութեան՝

«Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՅ»:

⁹ «Սերովբէ Ալիշանի Ղեւոնդ Ալիշանին ուղղուած նամակները պիտի տպագրենք առանձին հատորով» (հտ. Ա., էջ ԺԱ.):